

Tomáš Samek

Lektorovali:

doc. PhDr. František Vrhel, CSc.

PhDr. Marek Halbich, Ph.D.

Na obálku byly použity titulní strany českých a německých novin, jež vyšly 23. 3. 2016
– den po teroristických útocích v Bruselu.

© Tomáš Samek 2016

Cover © Aleš Bulva 2016

Layout © Lukáš Vavrečka 2016

ISBN 978-80-7395-993-7 (tisk)

ISBN 978-80-7395-994-4 (pdf)

Obsah

Jak číst tuto knihu	7
ÚVOD: KOLIK MOŽNOSTÍ MÁ DEIXE?	10
Metodologický horizont	14
Vztah kompozice k tématu	19
Notace a ortografie	21
1 POLARISMUS	23
2 ELEMENTY DEIKTICKÉ DIMENZE	37
Saussureovský obrat	37
Text jako <i>parole</i>	40
Deixe jako endofora	42
Deixe jako exofora	44
Singulární a plurální origo	46
Kontext a kontextualizace	48
Symbol jako protodeiktikum	53
Jediné pole symbolicko-deiktické	57
Reflektovanost deixe	62
Nereferenční deixe	65
Pole deiktické a sociální	67
Deixe na fantazmatu	71
3 MEDIOVANOST A IDEOLOGIE	74
Mediovanost a Jakobsonův model	78
Stupeň mediovanosti sdíleného	91
Identita jako mediovaná ideologie	105
U nás a ve světě	109

4 POUTNÍK MEDIÁLNÍ KRAJINOU	124
Sdílení jako (meta)mediace	136
Pestrá republika	130
Deiktická polarita bulvárnost – serióznost	137
Deiktikum jako protosymbol	148
My jsme lid (a vy ne)	153
Když <i>já</i> je <i>my</i>	160
5 DEIXE A TRANSCENDENCE	163
Hranice mezi Ty a Ono	165
Svět jako vztah (gramatických) osob	172
ZÁVĚR: MOŽNOSTI A MEZE DEIKTICKÉ PERSPEKTIVY	176
Terminologický klíč	185
Soupis obrazových položek	189
Zdroje analyzovaných materiálů	190
Literatura	193
Summary	209

Poděkování

Děkuji všem, kdo mi pomohli radou nebo kritickým čtením textu, zejména Pavlu Baršovi, Christianu Hilcheymu, Martinu Hříbkovi, Lubici Kobové, Martě Kuhlman, Michalu Polákovi, Martině Příbylové, Davidu Rakušanovi, Ondřeji Slačálkovi, Tereze Stöckelové a Martinu Škabrahovi. Svými erudovanými komentáři nejpodstatněji přispěl ke kvalitě stati František Vrhel, Zdeněk Starý a Marek Halbich. Za veškeré nedostatky přirozeně nesu odpovědnost sám. Tato kniha by nevznikla bez inspirativního vhledu do lingvistické antropologie, jehož se mi dostalo spoluprací se skvělým týmem vědců na University of Virginia; za všechny zde jmenuji alespoň Eve Danziger a Ellen Contini-Morava. Zvláštní dík patří Aleši Bulvovi za grafický návrh obálky. Stanislavu Holubcovi jsem vděčný za poskytnutí dvou fotografií z jeho osobního archivu. Za léta trvající podporu jsem lidsky zavázán své sestře Lence, neteři Kateřině a všem dobrým kamarádům, kteří byli u toho.

Pámatce mých rodičů

Jak číst tuto knihu

Ve veřejném prostoru občas slýcháme slova, která se dovolávají naší kolektivní příslušnosti: „Tahle země je naše.“ Věty tohoto typu apelují na naši identitu a snaží se v nás vytvořit pocit přináležení k širšímu, nadosobnímu celku, v jehož jménu jsou potom formulovány *naše* požadavky a prosazovány *naše* nároky a zájmy. I na první pohled nevinný slovní obrat může v sobě nést potenciál vylučování těch druhých: je-li tahle země *naše*, znamená to, že do jejích věcí veřejných nemají druhí co mluvit. Nebo že tu s *námi* vůbec nemají být. Kámen úrazu je v tom, že o tom, kdo je ještě *náš* a jak s ním máme nakládat, rozhodují opět *naše* představy a vůle. Představy, které jsou slovními obraty tohoto typu tvarovány a zároveň ovlivňovány.

„Tahle země je naše.“ Dvě ze čtyř slov té věty jsou takzvaná deiktika: *tahle* a *naše*. Tato kniha chce z různých hledisek přispět k poznání toho, jak deiktika fungují při vytváření našich kulturních představ, sociálních postojů a koneckonců politické vůle ke společné akci. Různá hlediska vtiskla textu mezioborovou povahu, a tak v něm každý může hledat to své.

Každému, kdo nemá čas nebo vůli číst knihu celou, doporučuji její úvod: otevírá celou problematiku a vysvětluje její strukturu. Je psán jazykem přístupným i tomu, kdo se neorientuje v jazykovědné terminologii. Nepřeskočte ani úsek nazvaný *Notace a ortografie*: objasňuje takzvané polární analogie, které hrají v dalším výkladu klíčovou roli.

První kapitola *Polarismus* je nejabstraktnější. Může zajímat lingvisty a společenské vědce, kteří se zabývají hledáním adekvátních

modelů popisu tak těžko uchopitelných skutečností, jako je jazyk a společnost.

Kdo není aspoň trochu orientován lingvisticky, sotva najde zalíbení ve velmi technické kapitole *Elementy deiktické dimenze*. Nelingvistům doporučuji, aby se podívali jen na grafická schémata a přečetli si tyto subkapitolky důležité pro pochopení terminologie: *Deixe jako endo-fora*, *Singulární a plurální origo*, *Kontext a kontextualizace*, *Jediné pole symbolicko-deiktické* a *Deixe na fantazmatu*. Ty antropology a sociology, kteří mají živý vztah k bourdieuovské tradici, bude zajímat i pasáž *Pole deiktické a sociální*: hledá průnik mezi bourdieuvským a bühlerovským pohledem.

Další kapitoly jsou již určeny širšímu okruhu čtenářů: *Mediovanost a ideologie* bude zajímat i odborníky studující média a masovou komunikaci stejně jako politology, sociální historiky a obecněji společenské vědce, kteří se zabývají šířením ideologizovaných představ ve veřejném prostoru.

Ústřední kapitolou knihy je *Poutník mediální krajiny*. Současně je čtenářsky nejpřístupnější: je určen i novinářům a lidem podílejícím se na každodenní podobě české mediální krajiny.

Poslední úvaha *Deixe a transcendence* je spíše praktickou ilustrací jedné teoretické teze prosazované v této knize. Zkoumá takříkajíc krajinu za zrcadlem deiktické perspektivy: ohledává její epistemologické meze a duchovní limity. Hned z prvních řádků čtenář pozná, jestli je to pro něho.

Jako v každé knize, závěr shrnuje to podstatné: vše, čím deiktická perspektiva může obohatit naše chápání veřejného prostoru.

Das Höchste wäre: zu begreifen, daß alles Faktische schon Theorie ist.

Goethe

ÚVOD: KOLIK MOŽNOSTÍ MÁ DEIXE?

Jan Skácel líčí, jak vznikl název jeho knihy. Šel po ulici a na stánku s květinami uviděl reklamu „Růže pro každou příležitost“. Zamyslel se, kolik příležitostí může taková růže mít – a svou básnickou sbírku nazval *Kolik příležitostí má růže* (Skácel 1957). Aniž by měla sebemenší básnické ambice, tato kniha se ptá podobně: Kolik možností má deixe? Zkoumám v ní možnosti deixe jako interpretační perspektivy, kterou můžeme nahlížet na veřejný prostor a díky které v něm spatříme jevy, vztahy a souvislosti, jež by nám jinak snadno mohly uniknout.

Co je deixe? Důkladnou odpověď nabízí druhá kapitola; nyní aspoň zjednodušený popis a hrst příkladů. Deixe (z řec. δειξίς) původně znamená ukazování. Jazykověda výraz terminologizovala a vtiskla mu určitější význam nebo spíš celou škálu významů podle toho, k jakému pojetí se ten který vědec hlásí. Všechna pojetí mají společný významový prototyp – základ, na němž se shodnou. Prototypickou deixí se rozumí veškeré jazykové prostředky, kterými se (po)ukazuje ven z jazyka a které získávají jednoznačný obsah teprve tehdy, jsou-li použity v konkrétním kontextu nebo situaci. Takovým prostředkům říkáme deiktické výrazy čili deiktika. Uvedu příklady.

Slovo *tamhle* má samo o sobě jen velmi neurčitý význam – přibližně „tam, kam se dívá nebo ukazuje autor promluvy“. Nevíme-li, kterým směrem se dívá nebo ukazuje, nejsme s to určit, co *tamhle* znamená, kam nebo nač přesně ukazuje. Slovo *tamhle* je prototypické deiktikum. Abychom mohli jednoznačně určit referent (tj. objekt, na který slovo ukazuje), musíme znát umístění mluvčího v prostoru.

V této souvislosti se hovoří o tzv. prostorové ose deixe, která vychází ze *zde* autora promluvy, tedy z bodu, kde byla aktuálně vyslovena.

Dalším základním určením deixe je čas, jako je tomu u deiktického výrazu *včera*. Teprve když vím, kdy byla vyřčena věta *Včera přšelo* (tj. znám *ted'* promluvy), mohu jednoznačně říct, kdy přšelo. V souvislosti s časem se hovoří o tzv. temporální ose deixe, která vychází z *ted'* promluvy, tedy z okamžiku, kdy byla aktuálně vyslovena. Jak vidno, deiktika mění svůj referent spolu s tím, jak se proměňuje časový a prostorový kontext vyřčeného.

Dalším základním určením deixe je osoba, jako je tomu u deiktického výrazu *já*. Teprve když víme, kým byla vyslovena věta *Já jsem optimista* (tj. známe *já* mluvčího), máme jasno v tom, kdo se považuje za optimistu. V souvislosti s osobou se hovoří o tzv. personální ose deixe, která vychází z *já* promluvy, tedy ze subjektu toho, kdo ji pronáší. Podobně deiktikum *my* (tj. množina obsahující více prvků, z nichž jedním je *já*) nabývá jednoznačného významu teprve tehdy, víme-li, kdo a v jakém kontextu ho vysloví – tj. známe *já* subjektu promluvy a přinejmenším tušíme, koho dalšího momentálně zahrnuje do příslušné množiny a koho naopak umísťuje vně jejích hranic, ať už explicitně či jen implicitně.

Obecně lze tedy deiktika vymezit jako všechna slova, jejichž referent není možné jednoznačně určit, neznáme-li, jak jsou situována vzhledem k bodu *zde-ted'-já* dané mluvnické situace (Bühler 1965 [1934]). Tomuto bodu říká Bühler *origo* a považuje ho za střed subjektivní orientace, přítomný ve vědomí každého mluvčího. Vidíme, že bez aspoň částečné znalosti origa mluvčího nejsme s to plně porozumět deiktikům, která ve své výpovědi používá. Tolik obecně sdílený základ jazykového jevu zvaného deixe nebo též deiktická funkce.

Některá deiktika přímo vyjadřují a ovlivňují konstrukci sociálních identit (*my – vy; vy – oni; my – oni*), a stávají se proto nástrojem dynamiky začleňování lidí do určitých pomyslných skupin nebo

naopak jejich vyčleňování. Tato dynamika může mít velmi nepochopitelné, brutálně konkrétní dopady na život lidí v podobě jejich exkluze či inkluze, jejich společenského vzestupu či pádu. Situaci, kdy použitý výraz označuje skupinu, k níž se mluvčí sám počítá (např. *my*), nazývám autodeixí. Situaci, kdy výraz označuje skupinu, ke které se mluvčí nepočítá (např. *oni*), nazývám heterodeixí.

Tím se plynule dostáváme od toho, co se rozumí deixí, k jejím možnostem. Je zřejmé, že deixe citlivě zrcadlí a zároveň svým působením sama spoluutváří sociální vztahy i jim odpovídající ideologické koreláty v představách lidí o tom, kdo je součástí které partikulární sociality. Tyto koreláty souhrnně označuji jako *deiktické ideologie*¹. Cílem předkládané práce je přispět ke studiu dynamického a mnohostranného vztahu mezi komunikačními praktikami a kolektivní identitou. Tvrdím a na několika místech práce dokazuji, že právě deixe má vysokou vypovídací hodnotu jako předmět takového studia. Tím se však její možnosti ani zdaleka nevyčerpávají.

Jak ukazují v dalších kapitolách, deixi můžeme chápat i jako hledisko, kterým nazíráme a interpretujeme jazykové, společenské a kulturní jevy, jakož i souvislosti mezi nimi. Na základě prostudované literatury mám za to, že tento pohled je v několika směrech nový a neotřelý. Zmíněné hledisko se snažím ustavit deduktivně i induktivně jako to, čemu říkám *deiktická perspektiva*: odhaluje v komunikačních a sociokulturních projevech jejich *deiktickou dimenzi*. Jejím popisu je věnována zejména druhá kapitola nazvaná *Elementy deiktické dimenze*. Rozbor deiktické dimenze, prováděný na konkrétních příkladech pomocí analytických nástrojů lingvistické

¹ Deiktické ideologie vstupují i do vztahu mezi výzkumníkem (např. lingvistou) snažícím se popsat gramatiku jisté jazykové variety) a sociálními aktéry, mezi nimiž svůj výzkum provádí, jak ukazuje Collins (1998). Ani deskriptivní metajazyk lingvistiky není ideologicky neutrální nástroj a měl by jako takový být výzkumníkem reflektován.

antropologie a částečně i jiných oborů, nazývám *deiktickou analýzou* – s ní se čtenář nejčastěji setká v kapitole třetí (Mediovanost a ideologie) a čtvrté (Poutník mediální krajiny). Beru tedy deixi, tuto původně ryze lingvistickou kategorii, a měním ji v obecnější výkladový princip světa lidské sociality a jejích komunikačních projevů, a to daleko za rámcem vnitřní lingvistiky – v oblastech sociokulturní antropologie a mediálních studií.

Deixe má i nespornou hloubku filozofickou, vždyť její nejvýznamnější bod – *zde-ted'-já* – můžeme vnímat jako synonymum pro nazření základní lidské situace: „Jsem tady a nyní.“ Mé bytí je vždy již vetkáno do časoprostorových souřadnic světa a je jimi podmíněno jako svým fundamentálním určením. Husserl (1940) uvažuje o bodu, který je umístěn ve vědomí každého z nás a který je východiskem prostorové orientace subjektu ve světě, jako o *privilegovaném zde*; úvahy o něm rozvíjí v rámci myšlenkového úsilí vytvořit metodu, již nazývá transcendentální geologií. A jak upozorňuje jiný fenomenologický filozof: je vcelku lhostejno, je-li toto *zde* v danou chvíli vnímáno jako naše tělo, náš domov nebo náš kontinent (Waldenfels 1998). Myslím, že Husserlovy postuláty o prostoru lze vztáhnout i na čas, takže pak můžeme říci: díky svému propojení s *já* jako aktuálně vnímajícím subjektem je origo jednota privilegovaného *zde* s privilegovaným *ted'*.²

Transcendentální přesah je i nejvlastnějším tématem teologie. Poslední kapitola – Deixe a transcendence – sleduje další možnost deixe jako interpretačního hlediska: představuje pokus aplikovat deiktickou perspektivu na kratší a čtenářsky poměrně přístupný filozoficko-teologický traktát Buberův (1995 [1923]). Vzhledem

² Dokladem toho, že bühlerovská perspektiva je filozoficky stále produktivní, je nedávno vydaná kniha Martina Pokorného, která ustavuje teorii řeči z pohledu situační fenomenologie (Pokorný 2013).

k tomu, že nejsem teolog, jde spíš o soubor velmi pokorných excerpt a výpisků z četby Buberovy knihy a částečně i ze sekundární literatury. Tato excerpta pak hermeneuticky porovnávám jednak ve světle Buberova textu jako celku, jednak ve světle elementárních kategorií personální deixe, jak o nich pojednává Bühler. Vedlejší téma páté kapitoly lze tedy formulovat jako otázku, zda může pohled lingvistické antropologie něčím přispět k výkladu textu tak vzdáleného námětům, jimiž se zabývá povětšinou. Odpověď ponechávám na čtenáři.

Vzdor všem transdisciplinárním přesahům neopouštím pole lingvistické antropologie. Třebaže terénem této práce jsou především evropské veřejné prostory, neztrácím ze zřetele, že z deiktické perspektivy se příslušníci „exotických“ nativních kultur chovají podobně jako my, Evropané. Ve své studii etnonym a etnických skupin Proschan (1997) ukázal, kolik podobnosti najdeme mezi etnonymy a ideologiemi my versus oni, jak je známe z vyspělých zemí euroamerického Západu. Dospívá k závěru, že „etnonyma mohou být obecně považována za šifry“ (Proschan 1997: 92), tedy za typická deiktika: názorná ukázka toho, jak deiktická perspektiva dokáže převést na společného výzkumného jmenovatele jevy, které někdy bývají studovány separátně. I to vnímám jako jednu z možností deixe.

METODOLOGICKÝ HORIZONT

Práce se zabývá sociální komunikací jako projevem a současně formativním faktorem identitotvorných procesů. Zkoumá tuto komunikaci ve středoevropských veřejných prostorech, jejichž hlavním jazykovým médiem je čeština a/nebo němčina. S těmito prostory měl autor možnost dlouhá léta se seznamovat jak v osobních interakcích se sociálními aktéry během dlouhodobých zahraničních stáží, tak

v každodenní interakci s mediálními obsahy, do níž vstupoval jednak jako čtenář, jednak jako autor publikující ve středoevropských médiích. Pokud jde o masové sdělovací prostředky (které ovšem tvoří jen část předmětu této práce), sledoval jsem pravidelně po dobu zhruba pěti let média sedmi zemí: česká, švýcarská, německá, britská, americká a okrajově francouzská a rakouská³.

Dostalo se mi rovněž příležitosti pracovat v německém a českém parlamentu – jako asistent poslankyně bundestagu v Bonnu a jako vedoucí týmu překladatelů parlamentního tezauru v Praze –, kde jsem mohl sledovat rétorické projevy a politickou kulturu naživo, bez mediálního prostředkování.

Tato mnohaletá komparativní zkušenost ze zahraničních pobytů tvoří základ etnografické vrstvy práce. Slouží jako odrazový můstek k reflexím o fungování *deixis* v přímých i nepřímých komunikačních interakcích v českojazyčné a německojazyčné oblasti střední Evropy. Mou snahou je předejít tomu, aby byla tato oblast vnímána jako neprodyšně ohraničená jednotka analýzy, a proto si všímám také přesahů do jiných oblastí v rámci Evropy i mimo ni.

Odtud výzkumná otázka. Ačkoli je v podstatě jedna, můžeme ji formulovat jako dvojotázku: Lze *deixis* koncipovat jako jeden z interpretačních principů světa sociálních a komunikačních interakcí? A co takto ustavená perspektiva vypovídá o obecnější dynamice

³ V zahraničí šlo zejména o tyto tituly (u novin v jejich tištěné, častěji však internetové podobě): Švýcarsko – *Neue Zürcher Zeitung*; Německo – *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung*, [zpravodajství televize] *ARD*, [veřejnoprávní rozhlas] *Deutschlandfunk* a *Spiegel*; Velká Británie – *BBC Four*, *BBC World Service*, *Economist*, *Financial Times*, *Guardian* a *London Review of Books*; USA – *New York Times*, *Washington Post*, *National Public Radio* a *The Atlantic Monthly*; Francie – *Le Monde* a [rozhlasová stanice] *France Culture*; Rakousko – *Europäische Rundschau*. V českém prostředí především deníky hlavního proudu (*Hospodářské noviny*, *Lidové noviny*, *Právo*, portál *Aktuálně.cz*) a týdeník *Respekt* spolu s doplňkovým sledováním veřejnoprávního rozhlasu (zejména *ČRo 6*, posléze *ČRo Plus*) a televize (zejména *ČT24*).

vztahu mezi těmito interakcemi na jedné straně a identitotvornými procesy, mediovanými nezřídka ideologicky, na straně druhé?

Takto vymezené zadání si vyžádalo, abych pojmoslovné rámce, jimiž téma uchopuji, upravit dvojím směrem:

a) některé pojmy jsem extenzionálně rozšířil, aby zahrnovaly celou sociální dynamiku. Např. ideologii chápu v souladu s Vološinovem velmi široce – v pojetí, které je svým rozsahem slučitelné s Geertzovým konceptem kultury stejně jako s Humboldtovými náhledy na roli jazyka při utváření našeho názoru na svět (viz kap. Mediovanost a ideologie);

b) pro některé jemnější významové odstíny jsem vytvořil několik nových termínů nebo terminologických spojení (např. *endodeixe*, *intrapersonální metamediace* atd.). Nechtěl jsem standardní vokabulář nabízený společenskými vědami komplikovat množstvím novotvarů, a proto jsem k tomuto kroku sáhl pouze tam, kde mi připadal užitečný z hlediska sledovaného cíle: zvýšit názornost výkladu. Abych čtenáři usnadnil orientaci v textu, shrnul jsem klíčové názvoslovné inovace do stručného, ale o to doufám přehlednějšího slovníčku, který je připojen k závěru práce (viz Terminologický klíč).

Usiluji o využití dvou metodologických přístupů, které bylo vždy nesnadné propojovat, totiž přístupu mikrosociologického a makrosociologického. Mám za to, že deiktickou perspektivu lze využít v obou přístupech, a v textu se to snažím na konkrétních příkladech ukázat. Zejména klasifikace sociální komunikace podle míry mediovanosti je záměrně provedena tak, aby propojovala oba pohledy: začíná od mikroperspektivy interakcí tváří v tvář a plynule přechází v makroperspektivu masmediální komunikace.

Třebaže ve světové sociokulturní antropologii v posledních letech sílí postoje, které vycházejí z metodologického individualismu, nezříkám se ani metodologického kolektivismu. Především na

makrosociální úrovni mi při studiu některých jazykových a diskurzivních jevů připadá nezbytný. I zde práce využívá oba metodologické přístupy.

Autor se hlásí k sociálnímu konstruktivismu v přístupu k jazykovým jevům a identitární dynamice; v tomto ohledu práce nevybočuje z hlavního proudu soudobých společenských věd. Za zmínku stojí spíš její – nikoli všeobecně sdílený – kritický postoj k tomu, co označuji jako *kauzální univerzalistický mentalismus* a co je ve vědách o jazyku reprezentováno např. dílem Chomského: totiž představa, že podstaty jazykových projevů se lze dobrat toliko intuitivním vědomím roditelého mluvčího, aniž je přitom třeba příliš brát v potaz mluvní situaci, intimní propojení jazyka s kulturou i společností a potažmo s velkým dílem kulturní, sociální a jazykové variability (viz zejména kap. Polarismus a zčásti též kap. Elementy deiktické dimenze).

Až potud není takový kritický postoj v rámci dnešní lingvistické antropologie menšinový: pokud by programaticky ignorovala variabilitu, zrušila by si vlastní *raison d'être*. Nejde však jen o důraz na situovanost a jistou míru sociokulturní relativity fenoménů, které jako společenští vědci zkoumáme. Za důležité omezení mentalismu považuji i důsledné trvání na kauzalitě jako na *absolutně* privilegovaném explanačním prostředku. Takový postoj vede pak mnohé vědce – včetně některých antropologů – k tomu, že vysvětlení přesahující kauzální rámec nevnímají jako hodné ani té relativní váhy, jakou by zasloužilo. Tak dochází k opakovaným redukcionistickým tápáním, jakých jsme svědky např. ve vývoji teorií identity ve dvacátém století: princip kauzality po dlouhou dobu bránil postihnout souběžnost *identity* a *alterity*, protože se zaměřoval na otázku, zda identita sociálního aktéra předchází obrazům, které si vytváří o druhých, anebo naopak (Řezníková 2014: 242). Dnes víme,

že je to otázka špatně položená, protože hledá kauzální vysvětlení v oblasti, kde spíš dominuje princip soumeznosti (angl. *contiguity*) – identita a alterita se vyskytují pospolu⁴.

Je to právě tento princip, který se hojně uplatňuje v oblastech, kde se setkáváme s deixí. Soumeznost znamená, že dva jevy se k sobě nemají jako příčina k následku, nýbrž jako častý, přesto však nikoli kauzálně spjatý *souvýskyt* v času a prostoru v rámci zkoumané domény. Snaha upozaďovat soumeznost na úkor kauzality by byla v rozporu s nejvlastnější povahou deixe jako jevu, který mnohdy evidujeme v souvýskytu s jinými (pro)jevy, např. identitárními. A teprve tento souvýskyt činí deixi vskutku zajímavou z hlediska antropologie: deixe jí může posloužit jako indikátor podstatnějších sociokulturních skutečností. Deixe je v této práci pojímána v širokém smyslu jako indexikalita – a již Peirce (1955 [1940]) si všiml, že podstatou indexikalit je soumeznost.

Dalo by se očekávat, že vedle už zmíněné hermeneutiky a dalších standardních interpretativních metod užívaných v antropologii sáhne tato práce i po specifických metodách mediálních studií – zvláště tam, kde rozebírá mediální problematiku. Není tomu tak z prostého důvodu: z osmnácti základních postupů, které představují soubor metod používaných v médiologii (Trampota, Vojtěchovská 2010), aplikují právě ty, které tento obor sdílí s antropologií i jinými společenskými vědami. To se týká především sémiotické analýzy a velmi okrajově diskurzivní analýzy: zejména k první z nich se tu a tam uchylují při rozboru mediálních komunikátů. Ani jedna z nich však netvoří jádro zde uplatněného metodologického přístupu. To je dáno

⁴ Vychází-li Chomského kauzální mentalismus z karteziánského *cogito ergo sum*, lze přístup evidující soumeznost jevů formulovat jako *sum et video*: jsem a z úhlu pohledu daného mým origem vidím věci, které jsou v čase a prostoru signifikantně často pospolu. Nejde o to přebíjet jeden princip druhým, nýbrž o to, abychom pro první nebyli slepí vůči druhému.

jednak tím, že se pokouším o ustavení částečně autonomní metody – deiktické analýzy; jednak tím, že jsou mi bližší metody sociální sémiotiky, jak je propracovali někteří antropologové a lingvisté. Z oněch velkých jmen, která mi sloužila jako vzor, je třeba jmenovat Bühlera, Jakobsona, Andersona a Silversteina. Takový výčet je ovšem krutě nespravedlivý ke všem ostatním intelektuálním inspirátorům a inspirátorkám tohoto textu: jejich jména uvádím ve stati.

VZTAH KOMPOZICE K TÉMATU

Každý narativ má svébytnou kompoziční dynamiku. Není nutné komentovat ty její aspekty, které se netýkají hlavního námětu práce, jímž je tu *deixe* a její možnosti. Předkládaná stať má z deikticky relevantních hledisek víceméně kontinuální dynamiku, která zrcadlí *vztah mezi povahou tématu práce a povahou její strukturace*. Ten se projevuje trojjediným způsobem:

1. Text postupuje od abstraktního pólu ke konkrétnímu: Začátek je nejteoretičtější, relativně nejvíc deduktivní, nejabstraktnější. V dalších kapitolách postupně sílí fakticita, induktivnost a konkrétnost, která kulminuje v kapitole Poutník mediální krajinou. Ruku v ruce s tímto trendem přibývá v textu empirického materiálu, narativního tónu a přiznané autorské situovanosti. Postava poutníka slouží jako jakési v čase a prostoru situované autorské alter ego, které formuluje i osobně zabarvené zkušenosti. Není však pouhým alter egem; má podstatnější úkol: fungovat jako *konkrétní* osoba, jejíž postuláty jsou podmíněny tím, že je vyslovuje právě ona a právě v určitém čase a prostoru. Jinak řečeno: že je vyslovuje z pozice *zde-ted'-já*. To příznačně zabarvuje hodnotové a normativní rámce vyřčeného. Pociťoval jsem potřebu vytvořit v poutníkovi někoho, kdo si může dovolit tón bližší origu (tj. bližší subjektivitě *já*), než se to očekává od autora odborného pojednání; a zároveň někoho,

jehož výroky jsou deikticky ukotveny jako slova člověka, který se pohybuje konkrétní krajinou sociokulturní fakticity.

Tím vším text pozvolna získává ony vlastnosti a rysy, jimiž se vyznačuje samotná deixe jako spíše konkrétní, osobní a situovaný pól jazyka oproti symboličnosti jakožto pólu abstraktnějšímu, neosobnějšímu a méně situovanému – viz kap. Elementy deiktické dimenze. V tomto smyslu je stať svou povahou takřkajíc čím dál deiktičtější: jako by se téma stále výrazněji vtiskovalo do struktury jeho podání. Z hlediska zúčastněného pozorování lze říci, že předkládaná perspektiva čím dál víc přechází z režimu pozorování do režimu účasti tak, jako se to děje při dlouhodobějším pobytu v terénu.

Deixe je dynamická oscilace mezi oblastmi vzdálenějšími od origa a těmi, které jsou mu blíží: po celou dobu text záměrně střídá pasáže odtažitě, odborně terminologizované a hutné s pasážemi uvolněnějšími, osobnějšími, narativnějšími; stejně tak střídá neosobní autorský plurál s osobnějším singulárem, neosobní er-formu s osobní ich-formou. Z výše řečeného vyplývá, že tendence k volnějšímu a personálnějšímu ladění zvolna posiluje spolu s rostoucí situovaností a konkrétností textové matérie.

2. Samotný pojem deixe se extenzionálně postupně rozšiřuje: začínám jeho prototypickým bühlerovským jádrem, abych v pozdějších pasážích tohle pojetí nahradil koncepcí širší, která Bühlera neopouští, nýbrž zahrne v sobě tak, jako je zvláštní obsaženo v obecnějším. V tomto smyslu je stať jako potůček pozvolna mohutnící v říční tok, jak pro sebe deiktická perspektiva objevuje nové možnosti toho, co může pod svůj kategoriální aparát subsumovat.

3. Tím, že deixe rozšiřuje své pojmové hranice, objevují se v textu čím dál častěji takové její exemplifikace, které se vzdalují od původní představy o deixi. Jinými slovy, zatímco pojem se rozšiřuje, příklady působí z hlediska původního prototypu čím dál méně deikticky.

Tato tendence vrcholí v závěrečné kapitole Deixe a transcendence. Ta, jak již řečeno, rozebírá Buberův text *Já a Ty*, který používá původně deiktických výrazů k tomu, aby postuloval možnost zažívat zkušenost vyvázanou z podmíněnosti časem a prostorem. Svět vyňatý z časoprostorové situovanosti představuje opak běžného deiktického pólu, který je definován právě závislostí na této situovanosti. Obrazně řečeno, Buber používá deiktik k tomu, aby čtenáři evokoval jakýsi svět antideixe: svět povznesený nad prostorovou a temporální osu naší existence. Zde se deixe mění ve svůj opak: v téměř čistý symbol.

NOTACE A ORTOGRAFIE

Protiklad často pojímám jako škálu kontinuálního přechodu od jednoho krajního pólu P k opačnému pólu Q . Takto pojaté kontinuum označuji jako polaritu $P - Q$. Názorně řečeno: je-li P černá a Q bílá, bude polarita $P - Q$ z větší části tvořena šedou barvou, která od zcela černé (pól P) postupně světlá až do zcela bílé (pól Q).

Pro vyjádření analogie panující mezi různými vztahy používám notaci

$$P : Q :: X : Y$$

Tento zápis neporovnává jednotlivé prvky, nýbrž vztahy mezi nimi. Znamená: vztah mezi P a Q je v něčem obdobný vztahu mezi X a Y . Tento zápis nazývám vztahovou analogií nebo analogií polarit nebo taky polární analogií.

Vztahové analogie jsou produktem hlediska, na které mají upozornit a které jimi může být ustaveno. Změnou hlediska se mění analogie. Opět názorný příklad: nechť P je studený odstín světle